

Wijde horizon, scherpe blik
Regionale geschiedenis en Noord-Nederland

over rurale problematiek, sociale wetenschap en
geschiedschrijving

Maarten Duijvendak

*

Rede

uitgesproken bij de openbare aanvaarding van het ambt van bijzonder
hoogleraar in de Regionale geschiedenis in het bijzonder van de
veranderingsprocessen in de agrarische samenleving
van noordelijk Nederland
vanwege de Stichting voor Hoger Landbouwonderwijs
aan de Rijksuniversiteit Groningen
op 26 maart 2002
te
Groningen

Wijde horizon, scherpe blik

Faculteit der Letteren

Rijks Universiteit Groningen

Postbus 716

9700 AS Groningen

M.G.J.DUIJVENDAK@LET.RUG.NL

© copyright: M.G.J. Duijvendak 2002

ISBN 90-367-1577-6

NUGI: 641

Trefwoorden: regionale geschiedenis, Noord-Nederland, sociografie.

Voor mijn vader en moeder, Carin, Owen en Rosa

Mijnheer de rector,

Bestuursleden van de Stichting Voor Hoger Landbouwonderwijs,

Zeer gewaardeerde toehoorders,

Bij wijze van opening wil ik u meenemen naar de universiteitsbibliotheek aan de overzijde van het plein en leiden naar een bijzondere collectie die daar in twee mappen is opgeborgen.¹ De inhoud van deze mappen werd een halve eeuw geleden verzameld door mr. Jan Albert Buurma. Deze Buurma was tussen 1948 en 1966 secretaris van de Maatschappij van Landbouw en vijftien jaar lang tevens secretaris van de - toen nog - Vereniging voor Hoger Landbouw Onderwijs, de instelling die mijn leerstoel in het leven riep. We blijven vandaag dicht bij huis. De collectie is na enige omzwervingen recent aangekocht door de universiteitsbibliotheek Groningen omdat men meende met universitair onderzoeksmateriaal van doen te hebben. Het gaat om een grote stapel ingevulde enquête-formulieren, tientallen brieven en enkele lijsten, schema's en notities. Het zijn de eerste stappen in het onderzoek van Buurma naar wat hij gaandeweg noemde de 'maatschappelijke toestand der landarbeiders der provincie Groningen'.² Een onderzoek waarvoor hij bij zijn docenten te rade ging en wellicht eens mee hoopte te promoveren.

In feite is het materiaal afkomstig uit twee onderzoeksprojecten die hij na zijn studie rechten aanving en nooit afrondde. In 1946-1947 bestookte Buurma huisartsen, predikanten en onderwijzers in de provincie Groningen met een korte vragenlijst over 'het karakter' van de bevolking in verschillende delen van de provincie. Hij was vooral geïnteresseerd in de omgang tussen verschillende sociale lagen (boeren, arbeiders, middenstanders) en de variatie in dit opzicht tussen delen van de provincie. Dit eerste project kreeg een iets meer toegespitst vervolg. In de daarop volgende twee jaren liet hij in de dorpen Noordbroek, Godlinze en Ulrum interviews afnemen bij landarbeiders en sprak met informanten uit deze dorpen.³ Nu werd er een lang informatieformulier afgewerkt met vragen over het arbeidsverleden, opleiding, ambities tot en met de vrije tijdsbesteding van de mannen en hun vrouwen. Introductie tot al deze mensen kreeg hij onder meer door de aanbevelingsbrieven van E.W.

Hofstee, een in Groningen bekend onderzoeker en zojuist benoemd tot hoogleraar geografie te Wageningen en de Groningse hoogleraar sociologie P.J. Bouman. Voor zover Buurma deze introductie nodig had, want als secretaris van de Groninger Maatschappij van Landbouw was hij natuurlijk in de regio geen onbekende.⁴

Ik wil in het komende betoog aangeven waarom het van belang is deze collectie en soortgelijk materiaal te bewaren en te koesteren en niet alléén omdat het een zeldzame papieren vorm van cultureel erfgoed is. Dat is mogelijk een reden om dit materiaal te conserveren. Maar ik wil vooral laten zien waarom het van belang is om dit soort materiaal te gebruiken en er de juiste vragen bij te stellen. Geschiedbeoefening is niet alleen een leuk onderdeel van onze cultuur; de uitkomsten hebben betekenis.

Het is goed om een antwoord op de vraag naar het belang van dit materiaal te laten voortvloeien uit een beschouwing over de ontwikkelingen binnen de regionale geschiedenis. Een oratie leent zich uitstekend voor een wijde blik over het vakgebied en op zo'n overzicht volgt vaak een programma van hetgeen de nieuwe hoogleraar wil bijdragen aan zijn veld. Hoewel in de regionale en lokale geschiedenis de afgelopen tijd spannende zaken gebeuren en ik allerlei plannen heb, zal ik terughoudend zijn. Er verschijnt te veel om te pretenderen een volledig en actueel overzicht te bieden. In ieder geval, te veel om over vijfenveertig minuten aan de borrel te kunnen zijn. En bij het uitspreken van plannen past voorzichtigheid. Tussen wens en daad staan allerlei obstakels, vooral nu de universiteit bezig is met de ontwikkeling van nieuwe studieprogramma's. Dat er binnen de toekomstige opleiding van bachelors en masters ruimte voor regionale geschiedenis moet zijn, staat voor mij vast en ik hoop ook anderen te overtuigen. Al met al is er voldoende aanleiding om de regionaal historische horizon te verkennen en na deze schets terug te keren tot Noord-Nederland met zijn problemen, uitdagingen en mogelijkheden.

REGIONALE EN LOKALE GESCHIEDENIS

'KLEINE', 'GROTE' EN 'INTEGRALE' GESCHIEDENIS

Vanaf de eerste, wat meer omvattende beschouwing over lokale en regionale geschiedenis in Nederland, een artikel van Bernard Slicher van Bath uit 1962, tot aan het laatste vergelijkbare artikel van Leen Dorsman uit 1996 zijn een aantal identieke thema's gesignaleerd.⁵ Eén van de opmerkelijkste karakteristieken van regionale en lokale geschiedenis is dat het

trefpunten zijn van ‘professionals’ en amateurs. Het is al vaker opgemerkt en vindt zijn oorsprong in de vroege twintigste eeuw. Toen maakte een meer professionele belangstelling voor de lokale en regionale geschiedenis zich los van wat wel de antiquarische geschiedschrijving wordt genoemd. Niet de vakhistorici gingen voorop. De amateurs, de ware liefhebbers, beheersden tot ver in de vorige eeuw de regionale en lokale geschiedenis. Deze lokale specialisten publiceerden uitgebreide, soms bijna encyclopedische uiteenzettingen over het verleden van bijvoorbeeld de eigen woonplaats.⁶

De laatste decennia heeft de regionale geschiedenis een grote vlucht genomen. Volgens een schatting van enkele jaren terug zijn zo’n 1,3 miljoen mensen lid van een lokaal of regionaal historische vereniging. Zij hebben een meer passieve belangstelling voor regionale geschiedenis. Een deel van hen, ruim 500 duizend mensen (dat wil zeggen ongeveer drie procent van de Nederlandse bevolking) toont jaarlijks hun actieve belangstelling door een bezoek aan een archiefbewaarplaats. Dit zijn vooral ouderen die in hun vrije tijd historisch onderzoek verrichten, vrije-tijds historici dus. Van deze liefhebber is het een kleine stap naar de historisch toerist die een bezoekje brengt aan de historische ‘sites’, die in geen stadswandeling, knapzakroute of VVV-gids ontbreken. De interesses zijn breed en verspreid. Die paar honderd studenten en beroeps historici steken in aantal hierbij schril af.⁷

Deze vrije-tijds historici kunnen naar de aard van hun belangstelling in verschillende groepen worden onderverdeeld. De grootste en tevens sterkst gegroeide groep is passief belangstellend. Zij zijn de leden van de naar schatting duizend verenigingen en lezers van de 460 lokaal of regionaal historische bladen. De tweede groep is actief onderzoekend. Zij komen in de archieven en bibliotheken op zoek naar materiaal. Vaak verzamelen zij louter genealogische gegevens, soms in combinatie met gegevens over de eigen woonomgeving of die van de voorouders. Van hen komt slechts een kleine minderheid tot schrijven. Deze derde en relatief kleine groep van op dit moment bijna 3000 auteurs produceert wel elk jaar meer. Ongeveer 300 van hen publiceerde de laatste twee jaar regelmatig.⁸ Zij zijn niet alleen consumenten van de regionaal-historische centra maar ook leverancier van historische kennis. Deze producenten zijn overigens wel ongelijk over Nederland verdeeld. Noord-Brabant en Drenthe staan in dit opzicht vooraan. De activiteiten van de provinciaal historici, zoals Michiel Gerding, de laatste twee decennia zullen hieraan niet vreemd zijn. Zij hebben niet alleen veel lokaal historische activiteiten gestimuleerd, maar ook de periodieken bibliothecair meer zichtbaar gemaakt. In Flevo-

land, Zuid-Holland en Groningen verschijnt het kleinste aantal lokaal en regionaal historische periodieken. Het verschil is frappant (zie pagina 32).

Het sociale profiel van de vrije-tijds historicus is helaas niet goed bekend. Onder hen schuilt - zo weet elke archiefbezoeker te vertellen - een groot aantal hooggeschoolden van allerlei snit, onder meer gepensioneerden docenten geschiedenis. Hoe dat ook zij, er bestaat vaak een verschil in doelstelling en benadering tussen professionele en vrije-tijds historici. Hoewel dit verschil de laatste decennia van karakter verandert. Er is inmiddels een groot aantal vrije-tijds historici dat niet meer tevreden is met het louter verzamelen van genealogische gegevens. Enkelen van hen komen tot een 'kleine geschiedenis' van bijvoorbeeld de eigen familie. Zij willen ook patronen en ontwikkelingen herkennen, om op die manier het gewone of bijzondere van de eigen familie te begrijpen. Zij vullen hun familiestamboom met gegevens over beroepen en bezittingen, of sporen bijzondere gebeurtenissen op uit het leven van hun voorouders. Zij komen zo tot een 'kleine familie geschiedenis'.

Kenmerkend aan deze 'kleine geschiedenissen' is het zuiver empirische karakter. De eenheid van onderzoek is vaak één familie, één dorp, één gezin, of zelfs één enkel persoon. Zo'n klein onderwerp van onderzoek kan het geheel een mooie eenheid geven. Deze eenheid wordt echter zelden in een wijder verband geplaatst, vergeleken met families, gezinnen of personen uit de directe omgeving. Er wordt meestal maar één expliciete vraag gesteld: de belangrijkste vraag, hoe de stukjes van de onderzoekspuzzel bij elkaar te passen. Soms lukt dat niet en worden de gebeurtenissen rechtstreeks 'uit de bronnen' weergegeven. Soms lukt het wel, worden er impliciet beschrijvende vragen gesteld en ontstaat een zinvol geheel. Er zijn prachtige voorbeelden van 'kleine geschiedenissen' te vinden. Ik heb er recentelijk bij mijn rondgang door de regionale en genealogische tijdschriften verschillende gezien.⁹

Aan de andere zijde, bij de vakhistorici, is de afgelopen veertig jaar de belangstelling voor lokale en regionale geschiedenis sterk toegenomen. Slicher van Bath signaleerde die ontwikkeling al in 1962. Hijzelf stond in dit opzicht als economisch en sociaal historicus met zijn proefschrift uit 1957 in Nederland vooraan.¹⁰ In de economische en sociale geschiedenis werd betrekkelijk vroeg de waarde van dit gedetailleerde onderzoek onderkend. Geïnspireerd door Franse en Duitse studies naar de samenhang tussen de ontwikkeling van de bevolking en de hoeveelheid bestaansmiddelen binnen een beperkt geografisch gebied en over een lange periode, werden in Nederland regionale monografieën geschreven.

De laatste twintig jaar is ook vanuit andere historische specialismen de regio, de stad en het dorp als eenheid van onderzoek ontdekt. Historici van het politieke, de architectuur, de cultuur, zij hebben allemaal de weg naar het kleine gevonden. In een regionaal en lokaal perspectief konden verschillende prominente kwesties waar zij en hun collega's mee worstelden beter worden beantwoord. Bijvoorbeeld vragen naar het onderling samenleven van de verzuilde katholieke en protestante bevolkingsgroepen, de problemen van stadsuitleg en de verspreiding van bouwstijlen, de relaties tussen armen en de bedeling, de plaats van migranten en hun inburgering of vragen naar de beleefde religiositeit van mensen, naar ontwikkeling van gebruiken en gewoonten.¹¹ Het lijkt wel of het enige verschil tussen de vrije-tijds historicus en de vak historicus is gelegen in het soort vragen dat gesteld wordt. De professionele historicus zou zijn vragen ontlenen aan een groter wetenschappelijk debat en de ander niet. Echter, zo simpel is dat niet.

Ik gebruikte hier terloops reeds de woorden regionale en lokale geschiedenis. Vaak worden ze in één adem genoemd en wordt het enkelvoud daarbij gebruikt: 'de regionale en lokale geschiedenis is een soort van eenheid'. Echter bij nadere beschouwing zijn er samenstellende delen. De regionale geschiedenis houdt zich met een ruimer gebied bezig dan één enkele plaats, de eenheid van aandacht voor de lokale geschiedenis. Dat is in zijn algemeenheid een juiste constatering, maar niet erg precies. Was voor Slicher van Bath in 1962 regionale geschiedenis synoniem met geschiedenis van provincie, graafschap of gemeente, dus geschiedenis van een bestuurlijke eenheid, nu is de vanzelfsprekendheid van deze bestuurlijke afbakeningen volledig weggevallen. Niet voor niets worden de begrippen 'regio' en 'lokaal' gebruikt, die algemener zijn dan de begrippen 'provincie' en 'gemeente'.

Over het object van regionale en lokale geschiedenis is wel enige consensus ontstaan. Ik kan makkelijk aansluiten bij hetgeen Pim Kooij, mijn voorganger op deze plaats, daarover heeft geschreven en in zijn oratie heeft gezegd.¹² Hij pleitte - in enkele zinnen samengevat - voor een geografische benadering in de regionale en lokale geschiedenis waarbij het ruimtelijke element in de tijd wordt geproblematiseerd. Daarbij spelen de beperkingen en mogelijkheden van de geografische eenheid een rol. Te denken valt aan de wijze waarop een gebied op één of meerdere plaatsen is gericht of de mate van homogeniteit binnen een streek. Het situeren van een plaats of regio binnen een grotere eenheid helpt de aan- of afwezigheid van bepaalde ontwikkelingen te verklaren.¹³ Deze visie is de afgelopen jaren gemeengoed geworden in de regionale geschiedenis. Dat is niet alleen

in Nederland, maar ook bijvoorbeeld in Duitsland, Engeland en Frankrijk te zien.¹⁴ Regionale geschiedenis is hiermee een benaderingswijze van het verleden geworden. De omvang van het onderzoeksgebied, stad of streek, dorp of deel is daarbij meestal niet zo relevant. Dat kan beter op grond van de specifieke onderzoeksvraag worden bepaald.

Op welke gronden de onderzoeker zijn regio kiest kan van veel factoren afhangen. Vanuit de wetenschap gezien bepalen de vragen welk gebied onderzocht wordt. Maar vaak spelen de private voorkeuren van de onderzoeker, de nabijheid en bereikbaarheid een belangrijke rol bij de keuze welk gebied wordt bestudeerd. Volgens Van den Eerenbeemt is een zekere fascinatie voor een bepaalde regio een voordeel voor enthousiast, diepgravend en langdurig onderzoek. Hij noemt daarbij, met een schuin oog naar de vrije-tijd historicus, de liefde van de onderzoeker voor het eigen woongebied.¹⁵ Hoewel dat winst kan zijn, maakt het in 't algemeen niet uit welk gebied er wordt onderzocht. Zolang er wordt bedacht dat sommige gebieden zich voor bepaalde vraagstellingen beter lenen dan andere. Het heeft bijvoorbeeld weinig zin de gezinsarbeid in de Drentse haringvisserij of het belang van de Friese mergelbeeldhouwkunst te willen onderzoeken.

Niet elke stad of streek is een miniwereld met alle facetten. Hoeveel er ook op lokaal en regionaal niveau te zien is, niet alle historische fenomenen zijn hier aanwezig. In de discussies hierover komt vaak één zaak naar voren. De rol van de regionale geschiedenis als corrector van een scheef of foutief geschiedbeeld. Nederland kent in dit opzicht een fraai voorbeeld dat vaak van stal wordt gehaald om het belang van regionale geschiedenis te illustreren. In ons land heeft de veelheid aan regionale studies ten aanzien de buitengewesten geholpen een sterk Hollando-centrisch geschiedbeeld corrigeren. Nederland is groter dan Noord- en Zuid Holland, zelfs in de zeventiende eeuw.

Nadenken over de randen van de regio en de relaties met plaatsen en gebieden elders behoort dus tot de karakteristieken van regionale geschiedenis. Er is nog een tweede kenmerk. Het object van regionale geschiedenis wisselt in omvang van een provincie tot een stad of enkel dorp. Hoe kleiner de onderzochte eenheid, des te dichter kan de onderzoeker de historische actoren benaderen. Regionale geschiedenis biedt bijzondere mogelijkheden voor zeer gedetailleerd, diepgravend onderzoek, waarbij verschillende facetten van een lokale samenleving betrokken kunnen worden. Mensen, gezinnen en families kunnen door hun leven worden gevolgd en er kan gezocht worden naar aanwijzingen waaruit de kunstige wijze blijkt waarop zij in hun behoeften voorzagen, sociale relaties

onderhielden en al hun grote onderlinge problemen beslechtten. Vragen naar de variatie in tijd en plaats van condities van coöperatie, groepsvorming, de sociale geografie van epidemieën, macht en verzet kunnen worden gesteld. Zogezien is de regionale geschiedenis een onderzoeksmicroscoop die vele kleine sporen van het leven zichtbaar maakt en de rol van de historische mens, de actor, wellicht kan verklaren: een micro-geschiedenis.

Het begrip micro-geschiedenis heeft een bijzondere lading. De ‘micro-storia’ is een vooral in Italië ontwikkelde historiografische trend die zich niet alleen afzet tegen de macro-geschiedenis, de ‘grote’, algemene, geschiedenis. De hier bij betrokken historici willen vooral aandacht schenken aan de geschiedenis van de alledaagse dingen, van de alledaagse mensen. Het plaatst tegenover het helikopter-perspectief van de ‘grote’ geschiedenis, een soort vliegen-perspectief voor de ‘kleine’ geschiedenis. Het biedt de onderzoeker niet alleen een scherpe blik voor het kleine en kleinste, maar een heus facet-oog, waarmee vele aspecten van het verleden kunnen worden beschouwd. Onder verschillende benamingen en met enige variatie werd deze benadering het laatste decennium gepropageerd, vaak in combinatie met een pleidooi voor een meer narratieve geschiedschrijving, maar niet uitsluitend.¹⁶

In de verhouding tussen de micro-geschiedenis en de algemene geschiedenis schuilt een probleem. Immers het verleden is geen Madurodam en van het Gronings Ontzet bestaat geen digitale copy, geen SimCity 1672. Voor Slicher van Bath lag de situatie veertig jaar geleden helder. Voor hem school het belang van regionaal onderzoek in de bijdrage aan het grote debat over economische groei. ‘Kleine feiten’, zoals hij het noemde, hadden alleen belang in relatie tot de grote lijn. Een domeinboekhouding uit het achttiende eeuwse Klundert was van belang omdat daar gegevens over het poten en oogsten van aardappelen in stonden die de introductie van dit gewas in Nederland belichtten.¹⁷ Natuurlijk heeft Slicher van Bath hiermee gelijk. Het zijn de vragen die de feiten zin geven. Het zijn de verbanden waarin de zaken worden gesteld, die een archiefvondst tot zinvol feit verheffen. Dit verband was lange tijd vanzelfsprekend een ideologisch of nationaal geschiedverhaal: de verbreiding van de aardappel in het zich moderniserende Nederland, de bijdrage van de buitengewesten aan de bloei van de Republiek. Maar dat is niet noodzakelijkerwijs het enige verband. De boekhouding uit Klundert kan ons ook inlichten over andere zinvolle vragen. Over relaties tussen de boer en zijn arbeiders, over de relaties tussen het bedrijf en de markt, grote en

kleinere vragen. Juist boekhoudingen bieden hiertoe verrassende mogelijkheden, zoals Richard Paping recentelijk liet zien.

Eén type vragen verbindt het microniveau met het macroniveau, dat zijn relationele vragen, zoals de historisch socioloog Charles Tilly op verschillende plaatsen in zijn werk betoogt en toont. Onderzoek naar relaties tussen personen en collectieven verbindt lokale actoren met situaties en instituties elders en plaatst ze in een wijder verband. Dit kan op veel verschillende manieren worden bereikt, via een netwerkanalyse, via onderzoek naar migratie, arbeidsrelaties, of politieke processen van machtsverwerving en staatsvorming. Telkens is het relationele element in de vragen hiernaar aanwezig.¹⁸

Een benadering gericht op vragen naar aspecten en relaties verschilt van de hoofdstroom binnen de regionale geschiedenis. Tot enkele jaren geleden werd als het summum van regionale geschiedenis een totale geschiedenis van een streek of dorp beschouwd. 'Histoire totale' is de geschiedschrijving die zich baseert op het onderzoek van een samenleving in al zijn facetten op kleine schaal: een integrale geschiedenis. Het leidde tot onderzoek dat steeds breder werd. Vertrekkend vanuit de balans tussen bevolking en bestaansmiddelen werd een relaas opgebouwd dat via de economische structuur en sociale gelaagdheid op den duur uitkwam bij een ontwikkeling van gebruiken uit het 'dagelijks leven'.

In Nederland komt hierbij een bijzondere plaats toe aan het eerste grote regionaal-vergelijkende onderzoek dat van start ging: het project integrale geschiedenis. Hier werden de ontwikkelingen op de Noord-brabantse zandgronden en het Groningse kleigebied bestudeerd.¹⁹ Het project werd van twee kanten gevoed. De noordelijke wieg stond bij Pim Kooij, die met zijn kernvakstudenten eind jaren zeventig, begin jaren tachtig onderzoek deed naar de stedelijke dynamiek van Groningen. Aan de andere wieg stonden de werkgroepen voor doctoraal studenten economische en sociale geschiedenis in Utrecht onder leiding van Theo van Tijn en Gerard Trienekens over de Meierij van 's-Hertogenbosch in de negentiende eeuw.²⁰

In dit project werden de onderzoeksgebieden geografisch geproblematiseerd door hun specifieke plaats ten opzichte van andere gebieden, zoals de Randstad en het Ruhrgebied, door hun grondsoort, door hun verschillende patronen van verstedelijking. De samenhang in ontwikkelingen werden onderzoekbaar gemaakt door het gebruik van het concept 'transitie'. Dat is een uit de algemene geschiedenis afgeleid idee over grootschalige ontwikkelingen, zoals de verspreiding van kennis tijdens de late achttiende eeuw, de veranderingen in huwelijks- en voortplantings-

patroon (de demografische transitie), ontkerkelijking en religieuze herleving of de uitbreiding van politieke participatie rondom 1900.²¹ Daarnaast werden door de onderzoeksgroepen methoden en benaderingen gebruikt, die voor beide regio's vergelijkbare kennis moesten opleveren. Dit voorkwam dat het onderzoek zou eindigen met alleen maar heel veel snippers over heel veel verschillende onderwerpen. Het Gronings-Utrechts project heeft geleid tot een tamelijk groot aantal deelstudies. Ondanks aanzetten daartoe is er tot op heden geen eindstudie. Het blijkt niet eenvoudig om tot een vergelijkende synthese van de onderzoeksgebieden te komen. Dat had ook niemand serieus verwacht.²²

BLOEI VAN DE PROVINCIALE GESCHIEDSCHRIJVING

Een vorm van regionaal historische synthese die in Nederland veelvuldig tot stand is gekomen is de provinciale geschiedschrijving. De laatste jaren is een opvallend groot aantal van deze overzichten van provinciale ontwikkelingen verschenen. Er kunnen twee tradities in deze provinciale geschiedenissen worden onderscheiden.²³ Wanneer we de provincie in formele zin bezien, dan vormen de diverse gedenkboeken van provinciale staten, de eerste politiek-institutionele traditie. Enkele van zulke boeken verschenen in de jaren zeventig van de vorige eeuw, onder meer over Utrecht, Holland en Overijssel. Zij laten zich karakteriseren als de geschiedschrijving van het regionale bestuur, zijn instituties en streven, vaak beperkt tot een verhaal over de staatkundige en politieke veranderingen. Vanzelfsprekend gaat veel aandacht uit naar het Ancien Régime toen bij deze colleges nog de soevereiniteit lag. Als er al in zo'n studie aandacht is voor de ontwikkeling van cultuur of welvaart in het gewest, dan is dat meestal via de daarop gerichte activiteiten van provinciale diensten en instellingen in de negentiende en twintigste eeuw. Voortbouwend op deze traditie vindt onderzoek plaats naar de sociale herkomst van bestuurders en hun maatschappelijke activiteiten, de gewestelijke financiën en de provinciale politiek tussen lokale en nationale krachten. Er is de afgelopen jaren een aantal fraaie voorbeelden verschenen, onder anderen over de provincie Groningen.²⁴

Richten we onze blik op de tweede traditie. Deze provinciale geschiedenis is niet de geschiedschrijving van het regionale bestuur, maar van het provinciale grondgebied, de bewoners en een scala van hun activiteiten. Dit is een vorm van regionale geschiedschrijving die een reeks van aantrekkelijke resultaten heeft opgeleverd, en waarin nieuwe

ontwikkelingen binnen de geschiedschrijving onmiskenbaar door sijpelden. Er zijn twee auteurs die tot het midden van de jaren zeventig daarbij een centrale rol speelden: Slicher van Bath en W. Jappe Alberts, hoogleraar (inter-)regionale geschiedenis in Utrecht (1960-1970). Hun oriëntatie op de Franse en Duitse historiografie en hun voorliefde voor de preïndustriële periode is goed zichtbaar in de vier uitgaven waarbij zij betrokken waren.

Niet alleen is een gestage verandering te zien wanneer we al die provinciale geschiedenissen op een rij zetten, inmiddels zijn van alle provincies, behalve (inderdaad!) Holland en Zeeland boeken verschenen.²⁵ Er zijn ook breuken zichtbaar. De thematiek van de Drentse geschiedenis uit 1985 verschilt sterk van zijn voorgangers uit de jaren zestig en zeventig. Dat hangt samen met een groter belang dat in de laatste gehecht werd aan sociaal-economische aspecten. Tussen de Drentse en de daaropvolgende boeken uit 1996 en 1997 is een belangrijke uitbreiding van het aantal thema's zichtbaar. Onder invloed van verschuivende prioriteiten in de geschiedwetenschap is er veel meer aandacht voor culturele geschiedenis.

De compositie van de recente geschiedenissen van Friesland en Limburg wijkt weer enigszins af. De indeling in deze boeken is sterker gebaseerd op keerpunten uit de politieke geschiedenis. De politieke ontwikkelingen krijgen de meeste bladzijden. Dit doet vooral recht aan het karakter van de provincie als bestuurlijke en administratieve eenheid. Het handelen van het provinciale bestuur in wisselwerking met diverse groepen en belangen in de regio alsmede de resultaten en tekortkomingen daarvan vormen een centrale thematiek. Dit geeft een kader aan de rijkdom in onderwerpen die wat oeverloos dreigde te worden in de Utrechtse en Noord-Brabantse provinciale geschiedenissen.²⁶

Sommige problemen van de regionale geschiedenis zijn goed zichtbaar in de provinciale syntheses. Enkele daarvan wil ik hier bespreken. Te beginnen met een probleem dat ook voorkomt in de 'kleine geschiedenissen'. In de provinciale historische synthese is de primaire focus de provincie en niet een uit het wetenschappelijk debat afgeleide vraag met een daarbij passende onderzoekseenheid. Dat is vanzelfsprekend gezien het feit dat een provinciebestuur vaak opdrachtgever dan wel subsidiënt is. Toch is het opmerkelijk dat in de meeste provinciale studies de ambtelijke grenzen probleemloos worden geaccepteerd als louter een resultante van het politieke eenwordingsproces. De administratieve grenzen van de provincie kunnen wel oud zijn, maar behoeven niet samen te vallen met andere scheidslijnen van sociale of culturele aard. Bovendien kunnen in provincies makkelijk kleinere regio's worden onderscheiden die naar hun

aard doorlopen tot in een buurprovincie en vaak kan een provincie beschouwd worden als stukje van een groter geheel.

Bijvoorbeeld in een geschiedschrijving van Overijssel zal de noordwest 'kop' ook bekeken moeten worden als een deel van een groter Overijssels-Drents-Fries verveningsgebied. Het grondgebruik, de bewoningsgeschiedenis en culturele oriëntatie van de inwoners zijn aan de drie zijden van de provinciegrens vrijwel identiek. Een ander voorbeeld is de geografische aanwezigheid van zwaar-gereformeerde groepen die in enkele gebieden geconcentreerd dwars door provinciegrenzen heen gaan, terwijl de geografische aanwezigheid van niet kerkelijken hetzelfde beeld vertoont, maar dan net elders. Dit soort noties is vrijwel afwezig in de provinciale geschiedenissen van vóór 1985. Slechts enkele maal bespreekt een auteur de dialectgrenzen, de verschillende grondsoorten of de door Staring in 1870 gedefinieerde landbouwgebieden. Daar blijft het dan bij.

Afwezig in de meeste provinciale synthesen is een systematische bespreking van de relatie van de regio met het wijdere verband van de staat, of het Europese gebied. In dat opzicht hebben moderne stadshistorici met hun concepten van stedelijke netwerken en een hiërarchisch stedensysteem een voorsprong. Kijkend naar de wijze waarop steden met elkaar zijn verbonden, kunnen zij uitspraken doen waarbij hun locus van onderzoek wordt gerelateerd aan een groter verband. In de internationale 'urban history', worden steden gezien als multifunctionele centrale plaatsen binnen een bepaald gebied. De historicus analyseert de samenhang van de verschillende stedelijke aspecten in hun ruimtelijk verband.²⁷ De analyse van het ruimtegebruik en de plaats van de stad in een stedelijk systeem of netwerk geeft deze benadering een eenheid die ook kan leiden tot internationale vergelijkingen. Deze benadering kan heel wel binnen een regionaal onderzoek worden ingebracht door bijvoorbeeld de regionale hoofdsteden te verbinden met elkaar en met de regio's waarbinnen ze functioneren of door de regio in een wijder patroon van migratie- of goederenstromen te plaatsen. Het relationele verband brengt micro en macro samen.²⁸

RELATIONELE PERSPECTIEVEN

Twee zaken moet ik in dit verband nog te berde brengen: de relatie tussen plaatselijke en meer algemene culturele ontwikkelingen en de vraag hoe dicht de regionale geschiedenis de historische actoren en de collectieve voorstellingen en motivaties van gewone stervelingen kan naderen, één van

de ambities van het historische onderzoek sedert de jaren tachtig. In de regionale en lokale geschiedbeoefening weet de onderzoeker zich dichtbij zijn historische objecten: de mensen uit het verleden. Daarbij gaat het vaak om onderzoek naar een beperkt aantal gedetailleerde facetten en de rol van kleinen groepen of individuele personages.

In de regionale geschiedenis vormt het onderzoek naar culturele ontwikkelingen en stromingen soms een probleem. Dat is niet alleen het geval bij de provinciale studies, maar ook bij enkele lokale studies. Die ene humanist, filosoof of kerkhervormer die een stad rijk was, functioneerde vaak los van de stedelijke verbanden van zijn woonplaats. Een antwoord op de intrigerende vraag hoe deze figuren hun directe omgeving beïnvloedden moet meestal uitblijven, tenzij een bijzondere beschrijving van tijdgenoten toevallig voorhanden is. Dit lijkt te wijzen op een begrenzing van de mogelijkheden in deze geschiedschrijving. Meer resultaat heeft het onderzoek naar algemene culturele ontwikkelingen in de regio of plaats. Veranderingen in de manier waarop de bevolking binnen een gebied toegang krijgt tot onderwijs, deelneemt aan een religieuze beweging en betrokken is bij sociale controle of criminaliteit zijn wel beschreven.²⁹ Vaak zijn deze studies gebaseerd op grote hoeveelheden gegevens uit rechtbankarchieven, jaar voor jaar doorgespit op bepaalde vonnissen, acta van de kerkenraadsvergaderingen, kohieren van bedelingsinstellingen, de bisschoppelijke visitatieverslagen en cijfers over deelname aan de communie of het avondmaal. Dat zijn typisch bronnen die zich goed lenen voor een seriële bewerking en de onderzoeker in staat stellen veranderingen in de tijd heel precies waar te nemen, te verbinden met een grote transitie.

Dat is arbeidsintensief en langdurig werk. Kwantitatief onderzoek dat de basis vormt voor precieze uitspraken over culturele veranderingen: dat lijkt misschien in tegenspraak met elkaar, maar is dat allerminst. Juist op dit terrein zijn mooie resultaten bereikt en hier valt de komende jaren nog veel te verwachten. Bij veel onderzoekers leeft wellicht de wens tot snellere resultaten. En met een wat ander perspectief kan dat soms. Het vergelijken van ledenadministraties van genootschappen, sociëteiten en andere verenigingen met gegevens uit de administratie van belastingen of het bevolkingsregister kan direct inzicht verschaffen in de vraag wie deelneemt aan een bepaalde culturele ontwikkeling. Zo worden deze culturele uitingen binnen een sociale ruimte geplaatst en ontstaat ook inzicht in de reikwijdte van de culturele verandering binnen de samenleving.

Informatie over de levensloop van afzonderlijke individuen of groepen blijft in de meeste geografische syntheses zeer beperkt. Er worden wel mensen bij name genoemd, echter vrijwel altijd uit het politieke circuit. De stedelijke en regionale elites zijn binnen dit kader al vaak beschouwd, gebruik makend van een prosopografie of netwerkbenadering. De gewone burger is veel minder aanwezig en er is meer gewenst en mogelijk.³⁰

Voorbeelden van individuele lotgevallen of generaties van families uit diverse delen van een provincie kunnen worden gebruikt om ontwikkelingen te verhelderen en niet alleen als voorbeeld bij de presentatie. Het grote nut zit juist in het gebruik als onderzoeksmethode. Onderzoek naar migratie, naar gezinsstrategieën, sociale mobiliteit, overdracht van armoede en rijkdom, de transfer van cultureel en economisch kapitaal tussen generaties zijn typisch zaken die op een lokaal of regionaal niveau onderzocht moeten worden. Dan zijn de effecten van naar plaats en tijd goed te onderkennen. Dit is werk dat niet op macro niveau mogelijk is. Op micro niveau kunnen vragen worden gesteld naar combinaties van en verbanden tussen sociale, culturele en economische omstandigheden. Voor dit soort vragen moet de onderzoeker dicht bij de kleine eenheden, zoals huishoudens en individuen kunnen komen.³¹

Eén van de oogmerken van het project integrale geschiedenis was een verband leggen tussen het klassieke economisch-demografisch regionale onderzoek en deze vorm van micro-geschiedenis. De computerbestanden die in het project zijn aangelegd bevatten dan ook de levensgeschiedenissen van honderden individuele personen uit elf Brabantse en evenveel Groningse gemeenten. Deze gegevens en bijvoorbeeld die van de Historische Steekproef Nederland kunnen de basis vormen voor verder onderzoek. Bijzonderheid van de Groningse gegevens is dat het hier gaat om gemeenten waar op vier momenten in de tijd geboortecohorten zijn gemaakt van 120 personen uit de akten van de burgerlijke stand. Bovendien werd voor diezelfde momenten de economische en sociale structuur bepaald uit het bevolkingsregister. Onderlinge vergelijking van deze gegevens, tussen de verschillende typen gemeenten en door de tijd heen, biedt scherp zicht op de ontwikkeling van levenskansen en mobiliteit in het verleden.³²

In een aantal recente stadshistorische syntheses zien we sporen van deze micro-geschiedenis terug en een waarschuwing tegen niet systematisch gebruik van deze methode. In het mooie boek over Leeuwarden en in het vergelijkbare boek over Assen verschijnen individuele en groepen inwoners ten tonele, als deelnemers aan het politieke bedrijf, als produ-

centen en consumenten, als armen of armoedebestrijders, als bewoners of wandelaars.³³ Het wel en wee van enkele personen en families wordt besproken als kenmerkend voor een sociale groep. De levenswandel van de Leeuwarder gezeten burgerij levert ons fraaie en gedocumenteerde passages op waaruit hun maatschappelijk functioneren, motivatie, culturele smaak en burger trots spreekt. Leeuwarden komt hierin naar voren als een stad vol met kleine en grote burgers en een afnemend aantal aristocraten die een slechts in nuances van elkaar verschillende identiteit en levensstijl bezitten. Over armen, arbeiders, middenstanders en vrouwen zijn veel minder voorbeelden opgenomen. Dat is jammer, want zo dreigen de beschreven levenslopen en identiteiten van de Leeuwarders te vernauwen tot die van de spraakmakende burgers. In het boek over Assen is het andersom. Daar lezen we meer over de armen van de Drentse hoofdstad en minder over de burgerij en elite. Dat is het gevaar dat schuilt in een niet systematisch verzamelen van deze individuele gegevens.

Nu kunt u tegenwerpen, dat hier af en toe de scheidslijn wordt overgestoken tussen regionale geschiedenis en regionaliserende geschiedschrijving. Dat is waar en dat gebeurt bewust. Waar het enthousiasme voor de historie van streken en steden, dorpen en landsdelen vaak aanleiding is om de ontwikkelingen in de economie, cultuur en relaties tussen bevolkingsgroepen met elkaar te willen verbinden, wordt de mogelijkheid en de wenselijkheid om fenomenen van dichtbij te bekijken te vaak over het hoofd gezien. Ook onderzoek naar enkele aspecten, naar een vrouwenbond binnen een streek, naar een bedrijfstak binnen een stad, naar de leescultuur op het platteland, naar het gebruik van culturele voorzieningen door landarbeiders is regionaal historisch werk. Op deze wijze kunnen aspecten in onderling verband worden gebracht, kunnen typen actoren goed worden onderscheiden, dragers van ideeën, vernieuwers en traditionalisten, avonturiers, klaplopers en anderen binnen een lokale samenleving worden geïdentificeerd en kan worden nagegaan onder welke omstandigheden zij zo'n rol verwierven, hun sociaal en cultureel kapitaal vergaarden en overdroegen. Dit probleemgerichte onderzoek met vragen ontleend aan een actueel debat is de basis voor elke poging tot provinciale synthese of integrale geschiedschrijving. De ontwikkeling van het onderzoek naar het Nederlandse platteland kan dat illustreren. Hiermee keren we terug tot Noord-Nederland.

ONDERZOEK NAAR RURAAL NEDERLAND

DYNAMISCH PLATTELAND

Voor historici zou het een overbodige opmerking moeten zijn. Het platteland verandert. Platteland en stad staan niet tegenover elkaar als statisch en dynamisch, zoals een enkele socioloog in de negentiende eeuw meende. Ook het platteland verandert voortdurend en dat is niet iets van vandaag of gisteren zoals Geert Mak en Frank Westerman in hun in andere opzichten zo fraai geschreven boeken ons willen doen geloven.³⁴

Wat sneller wisselt zijn de termen waarin de veranderingen op het platteland worden geïdentificeerd. Tegenwoordig wordt vaak gesteld dat ruraal Nederland zijn vertrouwde trekken verliest, de landbouw niet overal meer de dominerende activiteit is op het platteland en dat het rurale gedeelte van Nederland met nieuwe functies nieuwe identiteiten verkrijgt. De veranderende economische betekenis van de landbouw is zichtbaar in de omgeving. Na de braaklegging en bedrijfssanering bijvoorbeeld, beogen nu de subsidieregelingen een meer natuurlijke vegetatie in het weiland te herstellen. Dat is weer wat anders dan het oprukkende maïs- en grasland van de afgelopen eeuw. Maar er is meer aan de hand.³⁵

De druk op de restjes open ruimte in Nederland is met de economische bloei van de laatste vijftien jaar toegenomen. Her en der ontwikkelen zich nieuwe industrieterreinen bij de op- en afritten van de autosnelwegen. Grotere dorpen breiden uit door de bouw van vrijstaande woningen waarin overlopers uit de Randstad zich vestigen. Wat overblijft aan platteland ontwikkelt zich steeds meer tot een recreatiegebied waar de stedeling zich in de 'groene ruimte' verpoost of na het pensioen terugtrekt op zoek naar stilte, natuur en een wijde horizon, een enkele maal misschien verstoord opkijkend door tractorgeraas of ammoniakgeur.

Deze ontwikkeling van het platteland staat in schril contrast met die in die delen waar het gemiddelde inkomen ook anno 2002 achterblijft bij het modale Nederlandse inkomen en de jongere bevolking, voor zover dit in deze streken wordt geboren, het platteland verlaat. In deze gebieden ontbreekt het draagvlak voor economische en sociale activiteiten. De winkels, de huisartsen, de bibliotheken en andere verzorgende instellingen hebben te weinig klandizie, de kerken en koren zien hun leden vergrijzen en worden met uitsterven bedreigd. Dit laatste beeld stemt meer overeen met de wijze waarop veertig tot vijftig jaar geleden de rurale problematiek werd geschetst. Centraal in de discussie stond toen de zogenaamde 'kernenproblematiek'. Dat was de vraag naar de levensvatbaarheid van de

kleine dorpen, een probleem dat verbonden was met het welzijn van al de bewoners van het platteland.

De perceptie van de rurale problematiek heeft een opmerkelijk verloop die verbonden is met de ontwikkeling van de sociale wetenschap. Aan het einde van de negentiende eeuw werden de toenmalige problemen in de landbouw aangeduid als de ‘boerenkwesitie’, gezien als een onafscheidelijk agrarisch-technisch en sociaal-ethisch vraagstuk, waarbij nieuwe bedrijfstechnieken even belangrijk waren als lessen voor het gedrag van boeren en boerinnen. Dit is zowel zichtbaar in de Brabantse boeren-sociologie van Gerlacus van den Elsen, als in de Groningse vraagpunten van de Maatschappij van Landbouw. Verbetering werd verwacht van onderwijs en organisatievorming binnen zuilverband. Gedurende de depressie van de dertiger jaren veranderde de aandacht. De problemen van het platteland werden toen gezien als een sociaal-geografisch vraagstuk. Er waren in sommige gebieden te veel kleine boeren die door verschillende sociale, culturele en economische omstandigheden onrendabel produceerden. Dit probleem spitste zich in de loop van het debat toe op de kleine boeren van de zandgronden in het oosten en zuiden van Nederland.³⁶

In Noord-Nederland waar de meeste bedrijven groter waren, werd duidelijk dat landarbeiders een substantieel deel van het aantal werklozen in deze provincies vormden. Deze landarbeiders verloren door veranderende bedrijfsvoering hun werk. Het noordelijke platteland stootte vanaf 1870-1880 steeds meer mensen uit in de richting van de urbane centra, de stad Groningen, de Randstad, en leverde een aanzienlijk deel van de migranten naar de Nieuwe Wereld. Na de tweede wereldoorlog werd deze migratie zoveel mogelijk gestimuleerd. Nederland en vooral het Nederlandse platteland werd als overbevolkt beschouwd en boeren en boerenarbeiders die vooruit wilden in het leven, moesten emigreren. Bovendien vroeg de Nederlandse industrie om arbeidskrachten. Snelle industrialisatie werd als een noodzaak voor de Nederlandse economie beschouwd en de migratie naar west Nederland en Twente van arbeiders was dan ook zeer gewenst. Er werd zelfs een studie verricht naar het relatief trage migratie tempo vanuit Oost-Groningen.³⁷

BEDREIGD BESTAAN

Weldra klonken ook andere geluiden. Begin jaren vijftig verschenen de eerste waarschuwende berichten over bevolkingsafname op het noordelijk

platteland. De toon werd daarbij in 1956 gezet door een publicatie over verdwijnende dorpen in Groningen. Een Wagenings student bij E.W. Hofstee stelde in zijn doctoraalscriptie dat indien de migratiestroom van het Hogeland niet zou worden gestopt er een neerwaartse spiraal dreigde voor de achterblijvers. Immers het vertrek van velen verkleinde, zo redeneerde de schrijver, het draagvlak van economische activiteiten en sociale voorzieningen in dorpen, hetgeen de uitstoot zou vergroten.³⁸ Op hetzelfde moment verschenen soortgelijke publicaties in Friesland en ook uit Zeeland en Noord-Brabant klonken verontrustte geluiden. Het Economisch Instituut voor de Middenstand vergaarde informatie waaruit bleek dat in verschillende kleine, typisch agrarische dorpen de winkels verdwenen als gevolg van het teruglopende aantal inwoners.³⁹ Deze berichten luidden de noodbel over het platteland.

Het vertrek uit de Noordelijke provincies lag tussen 1948 en 1952 op een hoger niveau dan vóór 1940. Dit was een gevolg van de hernieuwde uitstoot van arbeiders uit de landbouw en de vraag naar arbeidskrachten in westelijk Nederland waar het loonpeil beduidend hoger was. De verschillende publicaties en een congres van de PvdA in 1951 over regionale werkloosheid trokken ook de aandacht van het Gronings provinciaal bestuur. Zoekend naar een antwoord op de negatieve economische ontwikkelingen in de provincie werd op initiatief van Gedeputeerde Staten een Provinciale Welvaartscommissie samengesteld.⁴⁰ Deze commissie ging uitgebreid op de zaken in en stelde een rapport op dat voor Groningen de eerste prominente formulering van de problematiek was. De reeks aanbevelingen die de commissie deed interesseert ons nu hier niet. Wat telt, is dat het verlies aan arbeidsplaatsen in de landbouw, de beperkte alternatieve werkgelegenheid in de regio en de daaruit voortvloeiende migratie naar andere delen van Nederland werden beschouwd als een verlies aan provinciaal vermogen.⁴¹ Dit en soortgelijke berichten van elders hielpen het denken over regionale ontwikkeling in Nederland te veranderen.

Al deze brochures, artikelen en rapporten verschenen op een moment dat de wenselijkheid van de migratiestromen naar de Randstad ter discussie kwam te staan. Planmakers maakten zich zorgen over mogelijke problemen in de Randstad. De bevolking en nijverheid groeiden hier zo hard, dat er binnen twintig jaar constipatieproblemen te verwachten waren. Een nota van de Rijksdienst voor het Nationale plan uit 1956 met de opmerkelijke titel *Het westen ... en overig Nederland* wees op deze problemen en pleitte voor spreiding van bevolking en bestaansbronnen door het stimuleren van economische ontwikkelingen elders. Deze geluiden mengden zich tot een levendige discussie. Vanuit verschillende provincies

werd gewezen dat er ook bij hen veel potentieel voor groei aanwezig was. De buitengewesten waren méér dan leverancier of opvang van randstedelijke bevolking.⁴²

De argumenten uit de provincies werden gevoed door sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Diverse rapporten bevestigden of nuanceerden de ernstige gevolgen van de leegloop van het platteland. Zo werd vastgesteld dat er onderscheid moest worden gemaakt tussen verschillende typen dorpen. In *Bedreigd bestaan* (zo luidde de titel van een rapport over de leefsituatie in noordelijk Groningen) werden de problemen voor de kleinste dorpen opgesomd: zoals de onmogelijkheid gekwalificeerd personeel te vinden voor het onderwijs en de gemeentesecretarieën in de kleine gemeenten, de bedreiging voor de middenstand en de sociaal-culturele voorzieningen. En wat nog meer telde, door het krimpende bevolkingsaantal verdwenen de gewenste moderne voorzieningen, zoals een goed uitgerust dorpshuis, bibliotheek, zwembad of verenigingsgebouw geheel buiten het gezichtsveld. Hiermee raakte noordelijk Groningen helemaal achterop bij de rest van Nederland. Maar, zo werd in het rapport ook opgemerkt, het culturele leven leed niet alleen door een gebrek aan voorzieningen, ook de grote levensbeschouwelijke verscheidenheid bedreigde de levenskracht van al die verschillende toneel-, zang-, lees-, rederijkers en andere culturele of recreatieve gezelschappen.⁴³

Deze boodschap werd lang niet overal voetstoots aanvaard. De argumenten klonken conservatief. De heersende gedachte was dat het Nederlands platteland moderniseerde door een betere infrastructuur, de toepassing in de landbouw van technische innovaties en vooral door schaalvergroting. Een groot aantal maatregelen werd op dit terrein genomen, van ruilverkaveling tot streekverbetering. Zo konden, zo was de verwachting, levensvatbare dorpen blijven bestaan voor boeren, arbeiders en middenstanders. Dit optimisme is ook zichtbaar bij tal van andere studies uit deze jaren over het Nederlandse platteland. Het hoogtepunt in dit opzicht is geschreven door Hofstee in zijn *Schets van de welzijnstoestand van de plattelandsbevolking in Nederland*, dat met al zijn mooie foto's in 1957 verscheen.⁴⁴ Dit boek is te zien als een heel bijzondere plattelands-sociologische synthese. Het geeft een zeer rooskleurig beeld van de ontwikkeling op tal van terreinen, met nadruk op het moderniseringsproces zoals dat in vele streken op gang was gekomen. Daarbij was zijn redenering dat de inkomens van boeren en landarbeiders op peil waren gebleven door de daling van het aantal landarbeiders. Over de bedreigde levensvatbaarheid van kleine kernen geen woord. Andere sociologen, zoals Sjoerd Groenman, lieten zich in vergelijkbare zin uit: schaalvergroting

leidde tot een nieuw, levensvatbaar platteland. Ze kregen in zekere zin gelijk, hoewel de ontwikkeling voor veel mensen pijnlijk was.

NIEUW NUT VOOR DE OUDE SOCIOGRAFIE?

Dit is het moment om terug te keren naar de vragenlijsten en de interviews uit het onderzoek van Jan Albert Buurma. In de brief aan de informanten omschrijft hij zijn bedoeling als ‘een studie van de geestelijke eigenschappen van de Groningers in hun diverse schakeringen’. Daartoe wenste hij het oordeel te vernemen in vergelijkend opzicht: ‘naar plaats of anders, bijvoorbeeld naar maatschappelijke groep’. Bij de antwoorden werd een beschouwing verwacht over ‘karakter, intellect, temperament van de bewoners’. Het onderzoek was wijdlopijg opgezet, maar sloot aan bij hetgeen destijds sociaal-wetenschappelijk gebruik was: open vraaggesprekken met lokale opinieleiders over verschillende karakteristieken in de bevolking.

De opzet en vraagstelling zijn sociografisch van aard, beschrijvend volgens een bepaald stramien. Buurma was daarmee bekend. E.W. Hofstee verzorgde als privaattoecent tussen najaar 1938 en voorjaar 1946 een inleiding in de sociografie in de rechtenfaculteit en een kennismaking daarmee was voor doctoraalstudenten rechten verplichte kost. Buurma was blijkbaar een goed student. Zodanig zelfs dat hij als juist afgestudeerde in 1942 werd belast met een onderzoek onder het personeel van de fabrieken van Theodurus Niemeijer en Lieftinck. De opdracht tot dit werk kwam van de gemeenschappelijke directie en ging naar het in 1938 met steun van het noordelijk bedrijfsleven opgerichte Sociologisch Instituut. Toen het onderzoek verscheen, schreef Hofstee er een lovend voorwoord in.

Buurma's latere vragenlijst bouwde voort op de vragen uit dit Niemeijer onderzoek. Het door hem verzamelde materiaal stelt ons in staat een kijkje te nemen in het huiselijke, sociale en culturele leven van de landarbeiders in Noordbroek, Godlinze en Ulrum en tegelijkertijd te lezen wat onderwijzers, dominees, artsen en anderen over deze samenlevingen opmerkten. Deze schetsten een beeld waarin het draait om te weinig geld en te weinig geestelijke ontwikkeling. Er wordt weinig gelezen, de lagere school niet altijd afgemaakt en de radio vult de huiskamer met muziek en lol. Huwelijken zijn dan ook meestal ‘hals over kop’, gedwongen zouden wij zeggen.

Uit de vragenlijsten van Buurma blijkt niet alleen hoeveel landarbeiders radio's bezaten, dat waren er niet zo veel - in het buitengebied was nog lang niet overal elektriciteit - ook zeiden de meeste arbeiders liever naar marsmuziek te luisteren dan naar de 'Bonte dinsdagavondtrein'. Ouderen beluisterden ook het weerbericht, jongeren hoorden liever de grammofoonplaten van radio Luxemburg. Het aantal dat zelf een muziekinstrument speelden was klein. En als ze een instrument bespeelden was het meestal een mondharmonica. Dat stamde nog uit de tijd dat de paarden gemend werden en die kalmeerden van harmonicamuziek, merkte één van hen op. Nauwelijks verbazend is dat verschillende jongere landarbeiders aangaven het liefst op de tractoren te werken en een cursus machineonderhoud wilden volgen. Een enkele oudere klaagde over de kwaliteit van het ploegwerk met de tractor, paarden ploegden veel mooier. Hem kreeg je niet op een tractor; 'dan ging ie dood', voegde zijn vrouw er aan toe.

In vergelijking met de oudere arbeiders hadden de jongeren al meer onderwijs gevolgd. De ouderen, geboren in de negentiende eeuw, hadden zelden de lagere school afgemaakt en waren tussen hun achtste en twaalfde jaar vaak al gaan werken bij een boer als aardappelkrabber of oppasser. Van de jongere landarbeiders kwamen ook meer broers in andere beroepen terecht. Verschillen in kansen op de arbeidsmarkt tussen generaties zijn hier evident. De sociale omgang tussen arbeiders en boeren was een uitgebreid thema binnen dit onderzoek en werd op verschillende manieren benaderd. Mengden ouders zich tijdens schoolavonden door elkaar of namen ze op de banken - stand achter stand - plaats? Volgens het schoolhoofd in Godlinze gingen de boeren op de eerste banken zitten en de landarbeiders op de achterste rij, terwijl in de Woldstreek alles ging zitten in volgorde van binnenkomst. In de relatie tussen boer en landarbeider speelde de mate van vrijzinnigheid en orthodoxie in de Hervormde kerk een rol. De meeste boeren waren vrijzinniger dan hun arbeiders. Dat leidde tot allerlei spanningen in bijvoorbeeld Godlinze waar een vrijzinnige dominee stond en veel mensen de kerk in Losdorp bezochten. In Noordbroek waren de meeste arbeiders onkerkelijk, atheïst of vrijdenker.

We zien hier in de vragen niet alleen de preoccupaties van Buurma zelf maar ook de centrale vraagstukken van Hofstee: tot waar reikte de invloed van Domela Nieuwenhuis en tot wanneer zaten de boeren en arbeiders samen aan één tafel? Sinds mensenheugenis niet meer, volgens de meeste respondenten in deze dorpen. Eén van hen verwees Buurma overigens voor een antwoord hierop naar de dissertatie van Hofstee: dáár

stond het in. Buurma had gelukkig ook oog voor andere zaken. Hij toonde zich meer modern socioloog dan Hofstee in diens dissertatie. Buurma's vragen naar besteding van vrije tijd, leescultuur en muziek, de vragen naar opleiding, ambities, migratie, arbeidsverleden en arbeidsbeleving voegen extra elementen toe.

Het onderzoek van Buurma past in de sociografische traditie. De sociografie was tussen 1920 en 1950 de dominante stroming binnen het Nederlandse sociologische onderzoek. Ook Hofstee was een enthousiast sociograaf. Volgens hem was het hoofddoel van de sociografie 'de studie der volkeren en van hun onderdelen in hun verscheidenheid'. Steinmetz, de grondlegger van de sociografie wilde komen tot een verzameling van kenmerken van verschillende lokale gemeenschappen in Nederland. Het was te zien als het veldwerk van de sociale wetenschappen, aldus Hofstee in zijn openbare les.⁴⁵

De richting was sterk empirisch en de onderzoeker hanteerde daarbij een ontwikkelingsperspectief. Hoewel de studies geen strakke probleemstelling hadden, was de feitenverzameling niet ongericht. Zij hanteerden een vast schema dat stond voor een verondersteld verband tussen fysieke geografie, mentale eigenschappen, groeps cultuur en sociale leven van de bevolking. Vanaf 1942 werd onder de vleugels van de Rijksdienst voor het Nationale plan een grootschalig plattelandssociologisch onderzoek gestart door het Instituut voor Sociaal Onderzoek van het Nederlandse Volk (het ISONEVO), dat in een reeks van twintig studies resulteerde. De geplande samenvattende eindstudie kwam niet tot stand.⁴⁶

De parallellen dringen zich op. De sociografie lijkt op datgene wat ik eerder de 'kleine geschiedenis' noemde. Er is een groot aantal kenmerkende overeenkomsten. Ze zijn beide zuiver empirisch en het object van onderzoek is opvallend vaak beperkt tot een enkele, homogene eenheid: dorp of familie. Dit object wordt niet geproblematiseerd in de zin dat ze wordt gerelateerd aan een meer wijder geografisch verband. Echter er is ook een belangrijk verschil. De sociografie kende wel degelijk een vast beschrijvend stramien dat een zeker verband tussen de belangrijkste zaken veronderstelde. Dat dit onderzoek veel minder gevoed werd door de moderne sociologische theorie die vanaf de jaren vijftig veld won, doet daar niet veel aan af. Een andere paralel is natuurlijk die tussen het ISONEVO onderzoek en de 'integrale geschiedenis' waarvan in beide gevallen (nog) geen eindstudie tot stand kwam. Maar hier zijn de verschillen groter. Bij het project integrale geschiedenis functioneerde niet alleen een schema van onderzoeksonderwerpen, maar ook relationele vragen naar transitie en een handvol methodieken die in beide regio's

identieke informatie hebben opgeleverd. Hierdoor is een vergelijkende eindstudie minder problematisch.

De sociografische traditie heeft de afgelopen jaren regelmatig aantrekkingskracht gehad op regionaal historici. Daar zijn een aantal verklaringen voor. De sociografie heeft geleid tot een reeks van beschrijvende monografieën, met een ontwikkeling in de tijd van vaak een honderd jaar. Bovendien behandelden zij onderwerpen die regionaal historici ook belangrijk vinden. Dat komt omdat beide tradities teruggaan op dezelfde Franse en Duitse wortels. De vele sociografische rapporten vormen een goudmijn, die met nieuwe vragen nog veel kunnen opleveren. Het sociografisch materiaal, en zeker in zo'n zeldzame vorm als het materiaal van Buurma, stelt ons in staat het leven op het platteland te bestuderen langs een weg die geen samenvatting heeft gekregen in een CBS statistiek of ander geschreven bronmateriaal.⁴⁷

BESLUIT EN DANKWOORD

Hiermee kom ik aan het einde van mijn betoog. Ik heb aangegeven dat het stellen van meer relationele vragen voor regionale en lokale geschiedenis een voordeel kan zijn. Het sluit aan bij het vigerende actor-perspectief en vermindert de spanning tussen het micro- en macroniveau. Aan regionaal vergelijkend onderzoek kleven nog meer aspecten, maar die wilde ik hier niet bespreken. Ik heb een pleidooi gehouden voor meer vraaggericht historisch onderzoek. Dat is geen onderzoek dat beoogt algemene wetmatigheden in het menselijk leven bloot te leggen. Ik meen wel dat regionale geschiedenis het inzicht kan verhogen in verschillende historische fenomenen, ontwikkelingen, aspecten en samenhang. De combinatie van een beperkt geografische kader en relevante vragen biedt een scherpe blik in een wijde horizon. Het materiaal zoals Buurma en andere sociografen dat verzamelden, geeft ons inzicht in ontwikkelingen op het Gronings platteland van vijftig jaar geleden die veel meer onderzoek waard zijn.

Zeker aan het einde van deze oratie past een dankwoord. Ik wil hier de mensen bedanken die hebben geholpen mijn historische interesses te ontwikkelen. Dat zijn allereerst mijn ouders met hun verhalen en kasten vol mooie boeken. Mijn lessen geschiedenis op de middelbare school waren vervolgens een feest. Tineke Vooijs, Ronald Donk en Joop Toebes boden mij een uitdagende kennismaking met het verleden. Het zette mij aan tot verder lezen. Wellicht dat ik daarbij soms de confrontatie zocht. Ik

ben blij dat ze me daarvoor niet alleen de gelegenheid gaven, maar me hiertoe stimuleerden.

In Utrecht kreeg ik een oerdegelijke, in de goede zin, door de jaren zeventig en tachtig geïnspireerde, opleiding. Dat wil zeggen, als student en later als promovendus kreeg ik veel zelfstandigheid, veel ruimte voor leeronderzoek, een haast nostalgisch makende brede kennismaking met historische methodiek en sociaal-wetenschappelijke theorie en kon ik telkens rekenen op een gezonde dosis reflectie en nuchtere kritiek. Ik ben Theo van Tijn en Gerard Trienekens daarvoor dankbaar. Van mijn twee promotoren, Theo van Tijn en Bert Felling, kan helaas alleen nog de laatste hier zijn. Zij hebben het sluitstuk van mijn opleiding helpen plaatsen en in het bijzonder heeft Bert Felling me gewezen op het belang van ordentelijke sociaal-wetenschappelijke methodiek. De Groningse sectie economische en sociale geschiedenis in de economische faculteit met Rainer Fremdling, Ben Gales en Herman de Jong bood een inspirerende verbreding van mijn economisch-historische horizon. In de sectie economische en sociale geschiedenis van de letteren faculteit kon ik me de laatste jaren ontplooiën binnen een bijzonder collegiaal klimaat. Ik bedank Pim Kooij, Geurt Collenteur, Jan Willem Drukker, Richard Paping, Gé Prince en Vincent Tassenaar daarvoor.

Tot slot dank ik de Stichting Voor Hoger Landbouwonderwijs en de Faculteit der Letteren dat zij deze leerstoel wilden continueren en mij daarop hebben benoemd. Ik verwacht dat het weinig moeite zal kosten, te tonen dat deze leerstoel ten volle bestaansrecht heeft.

Deze ceremonie is een opmerkelijke vertoning. De hooggeleerde professoren die een nieuw collega in hun midden opnemen, terwijl die collega zich met zijn oratie presenteert. Het inwijdingsritueel staat bol van symboliek. De toga's illustreren dat heel duidelijk. Zij drukken het ideaal uit dat deze hoogleraren met elkaar bind, hun toewijding aan de wetenschap en daarmee dragen ze ook een speciale verantwoordelijkheid in de samenleving. Ik hoop dat ik wat van die academische toewijding kan overdragen op mijn studenten, zodat zij door een kennismaking met regionale geschiedenis niet alleen hun ambities beter kunnen verwezenlijken, maar die ook betekenis kunnen geven voor de eigen omgeving. Onze hoogopgeleide studenten hebben hiertoe veel mogelijkheden, meer dan vele leeftijdsgenoten. Het is tijd om naar de borrel te gaan, voordat ik moralistisch word.

Ik heb gezegd.

NOTEN

Deze rede werd in verkorte vorm uitgesproken.

Mijn dank gaat uit naar Carin van den Berg en Geurt Collenteur voor hun commentaar op een eerdere versie van dit verhaal.

- ¹ Universiteitsbibliotheek Groningen BM--13030 *Enquête naar karakter der plattelandsbevolking: dossier met antwoorden op een enquête gehouden in 1946-1947 door mr. J.A. Buurma van het Sociologisch Instituut van de R.U. Groningen over het karakter van de Groninger bevolking in zijn verschillende groeperingen*, en BM--13031 *Landarbeiders in Noordbroek, Ulrum en Godlinze: door 89 landarbeiders ingevulde enquêteformulieren voor een onderzoek door mr. J.A. Buurma naar de maatschappelijke toestand van landarbeiders in een aantal gemeenten in de provincie Groningen 1949-1950*. De titels zijn bedacht door de verkoper van het materiaal, Antiquariaat Van der Steur. Overigens was het A.H. Huussen die ze als eerste in de verkoopcatalogus zag staan.
- ² Jan Albert Buurma werd geboren 1 mei 1915 te Oterdum (bij Delfzijl), studeerde rechten tussen 1934-1941 en overleed 2 juli 1966. In het *Groninger Landbouwblad* van 8 juli 1966 verschenen ter nagedachtenis diverse berichten. Hij was redacteur van dit blad.
- ³ Het gaat om de volgende aantallen per gemeente: Godlinze 18, Ulrum 16 en Noordbroek 55 interviews met landarbeiders en een aantal gesprekken met lokale informanten. Buurma voerde over dit onderzoek overleg met Hofstee en Bouman, maar werkte niet bij de RuG.
- ⁴ In 1948 verscheen van Buurma *Het personeel van Theodorus Niemeijer N.V. en de N.V. Tabaksfabriek Franciscus Lieftinck. Een onderzoek naar het sociale leven van het personeel van een middelgrote fabriek*. Publicaties van het Sociologisch Instituut no 4 (Groningen 1948). Verder schreef Buurma 'De aanpassingsproblemen van de Nederlandse agrarische immigranten in Canada' *Sociologisch Jaarboek VI* (1952) 37-62. Ook redigeerde hij de bundel *Poëzie op de planken* (Meppel 1954) en schreef hij over uiteenlopende onderwerpen in diverse regionale tijdschriften.
- ⁵ B.H. Slicher van Bath, 'De betekenis van de gewestelijke geschiedbeoefening' *Varia Historica Brabantica* (1962) 47-63; Leen Dorsman, 'Regionale geschiedenis in vergelijkend perspectief' *Theoretische Geschiedenis* 23 (1996) 346-360.
- ⁶ Leen Dorsman, a.w.; W.G. Hoskins, *Local History in England* (3e ed. 1984) 30.
- ⁷ Aantallen geciteerd bij Dorsman, a.w.; Persbericht O.C.en W. Staatssecretaris A. Nuis over samenwerking tussen archieven, 19 maart 1998. Hopelijk komt het DIVA-project spoedig tot betere cijfers.

- ⁸ De toename blijkt onder meer uit de jaarlijkse boekenspiegel van lokale en regionale geschiedenis door A.G. van der Steur in *Spiegel historiael: maandblad voor geschiedenis en archeologie*. Het niet toevallig dat dit populair-wetenschappelijke tijdschrift zo'n overzicht biedt en niet een vakblad. De website WWW.Historischekring.nl bevat links naar 580 verenigingen. Zie de bijlage voor een verantwoording van mijn cijfers.
- ⁹ Mooiste recente voorbeeld: T.J. Versélewel De Witt Hamer, 'Een proces crimineel: bijdrage tot een biografische schets van de predikant Diederik Hamer' *De Nederlandsche Leeuw* 119 (2002) 1-23.
- ¹⁰ B.H. Slicher van Bath, *Een samenleving onder spanning: geschiedenis van het platteland in Overijssel*. Historische sociografieën van het platteland 1 (Assen 1957).
- ¹¹ J.C.H. Blom en C.J. Misset, 'Broeders sluit U aan.' *Aspecten van verzuiling in zeven Hollandse gemeenten* (Den Haag 1985); M. Martin, *Opkomst van de moderne stad. Ruimtelijke veranderingen in Maastricht 1660-1905* (Zwolle 1997); H. van Wijngaarden, *Zorg voor de kost. Armenzorg, arbeid en onderlinge hulp in Zwolle 1650-1750* (Amsterdam 2000). Zie ook het in noot 29 genoemde.
- ¹² Pim Kooij, *Hoe Provinciaal is de regio? Kaders voor een economische en sociale geschiedenis van stad en platteland* (Groningen 1990).
- ¹³ Zie Jan Voerman, *Verstedelijking en migratie in het Oost-Groningse veengebied 1800-1940* (Assen 2001) 5-7; Maarten Duijvendak en Pim Kooij, *Sociale geschiedenis. Theorie en thema's* (Assen 1992), 94-106. Anders is Maarten Prak, *Legio regio's. Een prehistorie van de Europese integratie* (Utrecht 1993).
- ¹⁴ Werner Bucholz, 'Vergleichende Landesgeschichte und Konzepte der Regionalgeschichte von Karl Lamprecht bis zur Wiedervereinigung im Jahre 1990', in: Werner Bucholz (hrsg.) *Landesgeschichte in Deutschland. Bestandaufnahme. Analyse. Perspektiven* (Paderborn, München 1998) 11-60.
- ¹⁵ H.F.J.M. van den Eerenbeemt, 'Reflecties over regionale geschiedschrijving' in J. Frieswijk e.a. (red.) *Frieslands verleden verkend. Problemen, methoden en onderzoek met betrekking tot de Friese geschiedenis na 1750* (Leeuwarden 1987) 17-24.
- ¹⁶ Jürgen Schlumbohm, 'Mikrogeschichte-Makrogeschichte: Zur Eröffnung einer Debatte' in: Jürgen Schlumbohm (hrsg.), *Mikrogeschichte Makrogeschichte. Komplementär oder inkommensurabel?* (Göttingen 1998) en de hier besproken literatuur.
- ¹⁷ Slicher a.w. 55-57.
- ¹⁸ Charles Tilly, 'Micro, macro or megrim' in: Jürgen Schlumbohm a.w. 35-51.
- ¹⁹ Zie G.M.T. Trienekens, 'Theoretische en methodologische aspecten van de lokale en regionale geschiedenis' in: F. van Besouw e.a., *Balans en*

- Perspectief. Visies op de Geschiedwetenschap in Nederland* (Groningen 1987) 167-187; M.A.W. Gerding, *Dorpsgeschiedenis: bewoning en bewoners* (Zutphen 1992) 8-11.
- ²⁰ Th. van Tijn, 'Geschiedenis als bron van inzicht in de maatschappelijke structuur van Noord-Brabant; het platteland van de Meierij in de 19e en 20e eeuw' In: I.J. Brugmans e.a. *Plaatsbepaling van het historisch onderzoek betreffende Noord-Brabant binnen de geschiedenis der Nederlanden* (Tilburg 1982) 123-134.
- ²¹ P. Kooij en V. Sleebe, 'A small village in a changing world; integral history at a local level' *Economic and Social History in the Netherlands* 3 (1991) 19-36.
- ²² Zie de bijdragen in Pim Kooij (ed.) *Where the twain meet. Dutch and Russian Regional Development in a comparative perspective 1800-1917* (Groningen 1998) met name M.G.J. Duijvendak and G.M.T. Trienekens, 'Towards a comparison between Groningen and North-Brabant', aldaar 51-74. Een nuchter commentaar: Th.L.M. Engelen, 'Over mogelijkheden en beperkingen van het project integrale geschiedenis' *Ex tempore* 10 (1991) 35-45.
- ²³ Deze passages zijn gebaseerd op Maarten Duijvendak, 'Leeuwarden en Friesland tussen lokale en regionale geschiedenis' *De Vrije Fries* 81 (2001) 97-110.
- ²⁴ E.D. Eijken (e.a.) *In alle Staten. Vierhonderd jaar provinciaal bestuur van Overijssel* (Zwolle 1978); H.L.Ph. Leeuwenberg en L. van Tongerloo (red.) *Van Standen tot Staten, 600 jaar staten van Utrecht, 1375-1975* (Utrecht 1975); H. van Riel, *Geschiedenis der Provinciale Staten van Zuid-Holland 1850-1914* (Den Haag 1979). Meer recente bijdragen zijn te vinden in: P.Th.F.M. Boekholt e.a. (red.) *Rondom de Reductie. Vierhonderd jaar provincie Groningen 1594-1994* (Groningen 1994).
- ²⁵ J.J. Poelhekke, W.J. Alberts, e.a. (red.), *Geschiedenis van Gelderland* (Den Haag 1966/Zutphen 1975); J.J. Kalma, e.a. (red.), *Geschiedenis van Friesland* (Leeuwarden 1968); B.H. Slicher van Bath, e.a. (red.), *Geschiedenis van Overijssel* (Deventer 1970); W.J. Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen* (Assen 1974); W.J. Formsma, e.a. (red.), *Historie van Groningen Stad en Land* (Groningen 1976); J. Heringa e.a. (red.), *Geschiedenis van Drenthe* (Meppel 1985); H.F.J.M. van den Eerenbeemt e.a. (red.), *Geschiedenis van Noord-Brabant* (Meppel 1996); C. Dekker, e.a. (red.), *Geschiedenis van de provincie Utrecht* (Utrecht 1997); Joh. Frieswijk, e.a. (red.) *Geschiedenis van Friesland 1750-1995* (Amsterdam en Leeuwarden 1998); P.J.H. Ubachs, *Handboek voor de geschiedenis van Limburg* (Hilversum 2000).
- ²⁶ Vergelijk mijn recensie van H.F.J.M van den Eerenbeemt, *Geschiedenis van Noord-Brabant, Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis van Nederland*, 113 (1999) 128-130.

- ²⁷ P. Kooij, *Stadsgeschiedenis*. Cahiers voor Lokale en Regionale Geschiedenis (Zutphen 1989).
- ²⁸ P. Kooij & P. Pellenbarg (eds) *Regional capitals: past, present, prospects: Ghent, Groningen, Münster, Norwich, Odense, Rennes* (Groningen 1994).
- ²⁹ Walther van Halen, 'De devotionalisering van de katholieke gelovigen in oostelijk Noord-Brabant, 1830-1920' in: Jan van Oudheusden en Gerard Trienkens (red.) *Een pront wijs, een mager paard en een zoon op het seminarie. Aanzetten tot een integrale geschiedenis van oostelijk Noord-Brabant* (Den Bosch 1993) 185-211; Dolly Verhoeven, *Ter vorming van verstand en hart. Lager onderwijs in oostelijk Noord-Brabant 1770-1920* (Hilversum 1994); Vincent Sleebe, *In termen van fatsoen. Sociale controle in het Groningse kleigebied 1770-1914* (Assen 1994); idem, 'Van vader op zoon, van moeder op dochter? Familienetwerken en 'culture of poverty' in Noord-Groningen' *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 24 (1999) 1-30. Zie ook Goffe Jensma, *Het rode tasje van Salvarda. Burgerlijk bewustzijn en Friese identiteit in de negentiende eeuw* (Leeuwarden 1998); Jan Hein Furnée, 'Beschaafd vertier. Standen, sekse en ruimtelijke ontwikkeling in Den Haag 1850-1890' *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 27 (2001) 1-32.
- ³⁰ Maarten Duijvendak en Joop de Jong, *Elite-onderzoek: rijkdom, status en macht in het verleden*. Cahiers voor de lokale en regionale geschiedenis (Zutphen 1993); John Smith, 'Urban elites 1830-1930 and urban history' *Urban History* 27 (2000) 255-275.
- ³¹ Jan Kok e.a. (red.) *Levensloop en levenslot. Arbeidsstrategieën van gezinnen in de negentiende en twintigste eeuw* (Groningen 1999); Ad Knotter, *Rondom de Stokstraat. 'Onmaatschappelijkheid' en 'onderklasse' in de jaren vijftig* (Maastricht 1999); R.F.J. Paping, 'Nederland in de negentiende eeuw. Enige perspectieven voor Regionaal Economisch-Historisch Onderzoek' *NEHA-bulletin. Tijdschrift voor de economische Geschiedenis van Nederland* 10 (1996) 3-21; Jan Kok, 'Transities en trajecten. De levensloopbenadering in de sociale geschiedenis' *Tijdschrift voor sociale Geschiedenis* (2000) 309-329. Zie voor een ander perspectief Chr. Brinkgreve e.a. (red.) *Overdragen en eigen maken: over sociale erfenissen* (Groningen 1994).
- ³² P. Kooij (red.) *Dorp naast een stad. Hoogkerk 1770-1910* (Assen 1993). Een vergelijkbaar boek is in voorbereiding *Schaduw van een stad, Appingedam 1770-1914*.
- ³³ R. Kunst e.a. (red.) *Leeuwarden 750-2000. Hoofdstad van Friesland* (Franeker 1999); H. Gras e.a. (red.) *Geschiedenis van Assen* (Assen 2000).
- ³⁴ G. Mak, *Hoe God verdween uit Jorwerd: een Nederlands dorp in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1996); F. Westerman, *De graanrepubliek* (Amsterdam 1999) hanteren beiden een opvallend korte tijdshorizon. Bij Mak

- begonnen de veranderingen in de landbouw omstreeks 1870, bij Westerman pas in de twintigste eeuw. Voor een vergelijkbaar relaas met een wijder perspectief: D. Broersma en G. Jensma, 'Groninger Leegte. De verbeelding van een randgewest' *Gronings Historisch Jaarboek* 2000 19-40.
- ³⁵ P. Kooij, *Mythen van de Groene ruimte* (Wageningen 1999); T. Haartsen, P. Groote en P.P.P. Huigen, *Claiming Rural Identities. Dynamics. Contexts. Policies* (Assen 2000).
- ³⁶ N.G. Addens, *De "vraagpunten" der Groninger Maatschappij van Landbouw, 1852-1941* (Wageningen 1950); G. van den Elsen, *De Boerenstand of sociologie der boeren, een leerboek* (Helmond 1911) 24-52; A. Maris e.a., *Het kleine-boerenvraagstuk op de zandgronden een economisch-sociografisch onderzoek van het Landbouw-Economisch Instituut* (Assen 1951). Ook boeren in Groningen waren betrokken bij een specifieke steunregeling: *De kleine boeren bode. Orgaan voor de bij de kleine boerensteunregeling betrokken boeren in het ambtsgebied Noordelijk Groningen, 1939-1942*.
- ³⁷ NETO, *Rapport inzake de wenschelijkheid van de oprichting van een Noordelijke Economische Technologische Organisatie* (Groningen 1935); H. M. in 't Veld-Langeveld, *Rapport betreffende het onderzoek naar de migratietraagheid in Oost-Groningen* ('s-Gravenhage 1955). Zie ook R.F.J. Paping, 'Groei of stagnatie. De bevolkingsontwikkeling van Groningen' *Gronings Historisch Jaarboek* 2000 41-58.
- ³⁸ N.A. Tonckens en E. Abma, *Verdwijvende dorpen op het Groninger Hoogeland* (Wageningen 1957). Abma was de medewerker van Hofstee die de scriptie voor publicatie geschikt maakte, terwijl Tonckens in militaire dienst was.
- ³⁹ *Een onderzoek naar de middenstand in een plattelandsgebied van Friesland* (Den Haag 1949); *De middenstand in een drietal Friese plattelandsgemeenten. Een vergelijking van de toestand in 1955 met die van 1949* (Den Haag 1955); Dit zijn beiden prachtig gedocumenteerde rapporten. Zie ook Friese Maatschappij van Landbouw *De ontvolking van het platteland* (z.p.1957) en J.J. Kalma, *Dorpen willen leven* (Leeuwarden 1960).
- ⁴⁰ Visievormende brochures van de PvdA waren: D. Groenveld, *Welvaart op het platteland: wie het doel wil, moet ook de middelen willen* (Amsterdam 1947); *Arbeid voor oostelijk Groningen* (Amsterdam 1953); *Zuid-Oost Drenthe in het Geding* (Amsterdam 1953); *Welvaart voor de Wouden* (Amsterdam 1953); *Noord-Oost Overijssel, vergeten land* (Amsterdam 1953).
- ⁴¹ *Rapport van de provinciale Groninger Welvaartscommissie, ingesteld bij besluit van Gedeputeerde Staten op 18 mei 1951* (Groningen 1954). Uitvoeriger is *Groninger Welvaarts-Commissie. Sub-Commissie Landbouw. Rapport 1952*. Voorzitter H.J. Keuning, rapporteur L.K.J. Dijkhuis. Zie ook Maarten

Duijvendak, 'De provincie Groningen in de twintigste eeuw: een inleiding' *Gronings Historisch Jaarboek* 2000 5-18.

- ⁴² *Het westen ...en overige Nederland. Ontwikkeling van de gebieden buiten het Westen* (Den Haag 1956); *Overig Nederland en het Westen*, Economisch Technologisch Instituut Overijssel (Zwolle 1956); *Het inwonertal van Zeeland in de laatste 40 jaar: de samenhang met de bestaansmiddelen* Economisch Technologisch Instituut Zeeland (Middelburg 1959).
- ⁴³ *Bedreigd bestaan. De sociale, economische en culturele situatie in Noord-Groningen* (Groningen 1959); D. Sauer, *Onderzoek naar de culturele situatie in Noord-Groningen*, met een voorwoord van C.D. Saal (typoscript Sociologisch Instituut RuG Groningen 1958); Provinciale planologische dienst van Groningen, *Een onderzoek naar de spreiding van de bevolking en de voorzieningen in Noord-Groningen* (Groningen 1962); W. Banning, *Handboek Pastorale Sociologie. Deel III, Groningen, Drenthe, De Noordwest-Hoek van Overijssel en de Noordoostpolder* ('s-Gravenhage 1955).
- ⁴⁴ E.W. Hofstee, *Werken en leven op het platteland. Een schets van de welzijns-toestand van de plattelandsbevolking in Nederland* (Wageningen 1957). Ook onder Engelse titel: *Rural life and rural welfare in the Netherlands* (Wageningen 1957).
- ⁴⁵ E.W. Hofstee, *De sociografie, haar ontwikkeling en haar betekenis* (Groningen 1938); H.D. Flap, 'Het belang van de sociografie voor de regionale geschiedschrijving' in: J. Frieswijk, L.G. Jansma, Y.B. Kuiper (red.) *Frieslands Verleden Verkend* (Leeuwarden 1987) 39-52.
- ⁴⁶ H.D. de Vries Reilingh, 'Het regionale element in het sociaal onderzoek. Naar aanleiding van de plattelands-sociografieën van het ISONEVO' in: *Sociaal-wetenschappelijke verkenningen* (Assen 1957) 158-176 hier op 162-3 een samenvatting van de probleemstelling. Zie voorts Henk Heeren, *Van sociografie tot sociologie. De Amsterdamse sociografische school en haar betekenis voor de Nederlandse sociologie* (Utrecht 1993); J.W. Winkels, *ISONEVO. Het Instituut voor Sociaal Onderzoek van het Nederlandse Volk. Een bijdrage aan de geschiedschrijving van het sociaal-wetenschappelijk onderzoek in Nederland* (Amsterdam 1982).
- ⁴⁷ Er zijn diverse overzichten van sociografisch materiaal. De in noot 46 genoemde De Vries-Reilingh somt de bij het ISONEVO onderzoek betrokken gemeenten op, Heeren bevat een overzicht van dissertaties en Winkels van ISONEVO studies. Archieven van de regionaal economisch technische instituten, zoals het ETIF, ETIG, DETI en NETO bevatten heel veel meer materiaal. Ook bij de gemeenten en provincies berusten vaak soortgelijke rapporten. Zie ook het nog altijd handige overzicht van gedrukte bronnen van A.C. de Vooy en J.M.G. Kleinpenning *Bronnen voor het regionale onderzoek in Nederland* (Groningen 1963).

BIJLAGE: DE REGIONAAL EN LOKAAL HISTORISCHE AUTEURS

De schatting van het aantal auteurs is gebaseerd op een telling in negentien willekeurige Nederlandse lokaal en regionaal historische tijdschriften (negen kwartaalbladen, zeven jaarboeken, een halfjaarboek, een tweemaandschrift en een maandblad)¹. Deze telling leverde gegevens over 300 publicaties op, waarvan bijna de helft geschreven was door professionele historici, archivariissen, consultants, archeologen, etc. Ruim 10% van de auteurs publiceerde in deze twee jaar minstens twee artikelen. Dit is naar landelijke cijfers omgezet door het totaal aan periodieken, na een telling in de Geautomatiseerde Gemeenschappelijke Catalogus (GGC), te stellen op 58 jaarboeken (464 artikelen), 56 halfjaarboeken (672 artikelen), 282 kwartaalbladen (3950 artikelen) en 31 (twee)maandelijke bladen (750 artikelen) en 32 met onbekende frequentie (430 artikelen).² Dit resulteert in circa 5800 auteurs, waarvan de helft als vrije-tijds historicus en 10% als habitué mag worden gezien.

Hoewel de GGC niet als 100% dekkend kan worden beschouwd ontstaat een geografie van de regionaal historische activiteiten per 10.000 inwoners die duidelijke verschillen tussen provincies aan het licht brengt. Noord-Brabant, Drenthe, Gelderland en Overijssel hebben het grootste aantal en Flevoland, Zuid-Holland en Groningen het kleinste aantal geregistreerde periodieken.

Aantal periodieken per provincie en hun frequentie 2000-2001.

	1 x per jaar	2 x per jaar	3-5 x per jaar	6-12 x per jaar	onbekend	Totaal	Per 10.000 inwoners
Algemeen	3	0	2	1	0	6	
Groningen	3	2	5	0	1	11	0.19
Friesland	4	1	12	2	2	21	0.33
Drenthe	1	1	16	0	1	19	0.40
Overijssel	2	1	31	1	4	39	0.36
Gelderland	8	13	45	5	3	74	0.38
Utrecht	0	1	19	2	2	24	0.21
Noord-Holland	8	15	31	3	3	60	0.24
Zuid-Holland	8	7	34	3	7	59	0.17
Zeeland	1	2	4	1	1	9	0.24
Noord-Brabant	12	8	63	12	7	102	0.43
Limburg	7	5	20	0	1	33	0.29
Flevoland	1	0	0	1	0	2	0.06
Totaal	58	56	282	31	32	459	0.29

¹ In het onderzoekje werden de twee laatst verschenen jaargangen bekeken van het Jaarboek van het Centraal Bureau voor de Genealogie, De Nederlandsche Leeuw, Stad en Lande, Gronings Historisch Jaarboek, Historie Westerwolde, Zo as 't was Bedum, De Nieuwe Drentse Volksalmanak, Drents Genealogisch Jaarboek, Waardeel, Asser Historisch Tijdschrift, It Baeken, De Vrije Fries, Historische Mededelingen Steenwijk, Zwols Historisch Tijdschrift, Gelders Erfgoed, Jaarboek Achterhoek & Liemers, Brabants Heem, Noordbrabants Historisch Jaarboek, Geschiedenis van 's-Hertogenbosch.

² Met dank aan mevr. J.C.L. de Vries voor haar assistentie bij het GGC-onderzoek.